

VÝCHOVA [PANOVAČNÉHO] DÍTĚTE

Markéta Švamberk Šauerová, Zdeněk Martínek

RADY PRO
RODIČE

GRADA®

Poděkování

Ráda bych poděkovala svým dětem a přátelům za podporu při práci na tomto nelehkém tématu. Můj dík patří obzvlášť spoluautorovi Zdeňku Martínkovi, který i přes zdravotní starosti s energií sobě vlastní významně přispěl do knihy svými znalostmi i zkušenostmi. Také je na místě poděkovat kolegyním a kolegům ze Základní školy Senožaty, v níž jsem našla ostrůvek plný nadšenců, učitelů ochotných naslouchat a pracovat na sobě a pomáhat nejen dětem z běžných rodin, ale i dětem, které to mají na startovní čáře obtížnější, protože nevyrůstají v zázemí funkční rodiny.

Velké poděkování patří nakladatelství Grada, zejména pak Gabriele Plickové za skutečnou kolegiální podporu při finalizaci textu, kterou přetnuly tragické prosincové události na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kvůli nimž bylo pro oba autory obtížné text v dohodnuté době dokončit.

Ráda bych za nás oba na tomto místě věnovala tichou vzpomínku kolegům i studentům, kteří věnovali svůj život kultivaci, osobnímu vzdělávání i péči o druhé a byli na své bohaté a aktivní cestě tak nepochopitelně zastaveni v odpoledních hodinách dne 21. 12. 2023.

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Švamberk Šauerová, Markéta, 1971-

Výchova panovačného dítěte / Markéta Švamberk Šauerová,

Zdeněk Martínek. -- Vydání 1.. -- Praha : Grada, 2024. -- 1 online zdroj. --

(Pro rodiče)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii

ISBN 978-80-271-7431-7 (online ; pdf)

* 37.015.311-053.2 * 316.346.32-053.2-056.49 * 316.344.6-056.26/.3-053.2 * 616.89-008.447 * 179.8-021.53 * (035) * (0.034.2:08)

- výchova dítěte
- problémové děti
- děti se zdravotním postižením
- poruchy chování
- panovačnost
- příručky
- elektronické knihy

VÝCHOVA [PANOVAČNÉHO] DÍTĚTE

Markéta Švamberk Šauerová, Zdeněk Martínek

RADY PRO
RODIČE

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Automatizovaná analýza textů nebo dat ve smyslu čl. 4 směrnice 2019/790/EU a použití této knihy k trénování AI jsou **bez souhlasu nositele práv zakázány**.

**Vydání knihy schválila Vědecká redakce nakladatelství
Grada Publishing, a.s.**

doc. PhDr. Markéta Švamberk Šauerová, Ph.D.
PaedDr. Zdeněk Martínek

VÝCHOVA PANOVAČNÉHO DÍTĚTE

Vydala GRADA Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 9353. publikaci

Recenzovaly:

prof. PhDr. Alena Vališová, CSc.
Mgr. Katarína Mária Vašíková, PhD.

Odpovědná redaktorka Vlasta Dohnalová
Redakce a korektury Radek Touš
Grafická úprava Antonín Plicka
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 192
Vydání 1., 2024

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2024
Cover Photo © depositphotos/Aleutie

ISBN 978-80-271-7432-4 (ePub)
ISBN 978-80-271-7431-7 (pdf)
ISBN 978-80-271-3197-6 (print)

Obsah

Slovo úvodem	7
1 Charakteristika panovačného dítěte a jeho projevy v rodině a škole	11
1.1 Projevy panovačnosti v rodině	17
1.2 Projevy panovačnosti v mateřské škole	17
1.3 Projevy panovačnosti v základní škole	18
2 Projevy panovačnosti v různých souvislostech	21
2.1 Panovačnost jako osobnostní rys	21
2.2 Panovačnost a temperament	22
2.3 Panovačnost jako dimenze odvahy	23
2.4 Panovačnost jako nedostatek sociálních kompetencí	24
2.5 Panovačnost jako situační chování (reakce na ohrožení, frustraci)	24
2.6 Panovačnost jako copingová strategie	25
3 Panovačnost v kontextu výchovného působení	27
3.1 Panovačnost dítěte a výchovná slepota rodičů	27
3.2 Panovačnost jako potvrzování funkčnosti chování	29
3.3 Panovačnost způsobená zvýšenou mírou impulzivity	31
4 Panovačnost u dětí jako součást konkrétní diagnózy	39
4.1 Poruchy autistického spektra	39
4.2 ADHD	41
4.3 Opoziční vzdor	43
4.4 Mentální postižení	44
4.5 Zdravotní postižení a chronické nemoci	45
4.6 Děti s poruchou rané citové vazby (attachmentu)	45
4.7 Psychiatrické diagnózy	46
5 Další perspektivy vnímání panovačnosti dítěte	49
5.1 Význam sociálního vnímání v hodnocení panovačnosti	49
5.2 Základní mezníky ve vývoji panovačnosti dítěte	51

6	Panovačné dítě v rodině	53
6.1	Vhodné výchovné styly a tvorba bezpečného prostředí	53
6.2	Efektivní komunikační strategie	58
6.3	Doporučené výchovné postupy pro zvládání záchvatů vzteku u panovačných dětí	69
6.4	Terapie pevným objetím a jeho využití v rodině při výchově panovačného dítěte	77
6.5	Využití vybraných terapeutických prvků v rodinné výchově	81
6.6	Hry pro osobnostní rozvoj při výchově panovačných a vzdorovitých dětí v rodině	86
6.7	Relaxační a dechová cvičení – podpora pro všechny členy rodiny	90
7	Panovačné dítě ve škole	101
7.1	Výzkumné šetření	101
7.2	Pedagogické poradenství a intervence jako součást komplexní péče o žáka s panovačným chováním	105
7.3	Význam spolupráce pedagogických pracovníků se školním poradenským pracovištěm a dalšími externími odborníky	115
7.4	Individuální přístup pedagogických pracovníků k žákovi jako klíčový faktor při řešení obtíží v chování – projevů panovačnosti	118
7.5	Třídnické hodiny jako prostor pro sdílení a navázání individuálních vztahů se žákem s panovačnými projevy i s celou sociální skupinou	125
7.6	Návrh her/aktivit pro efektivní náplň třídnických hodin	127
7.7	Možnosti řešení vážných výchovných situací ve škole se zaměřením na specifika panovačného dítěte	151
8	Názory odborníků z různých profesních oblastí na problematiku panovačnosti dětí	159
	Slovo závěrem	167
	Summary	169
	Literatura	171
	Přílohy	177

Slovo úvodem

Předložená kniha reaguje na vzrůstající počet dětí s projevy panovačnosti, ať už v důsledku obecných společenských proměn, nebo v důsledku intenzivních změn ve výchovných stylech, jimiž dnes rodiče své děti vychovávají.

Společenské proměny přichází rychleji, než na ně dokážeme reagovat. Uvědomujeme si stoupající agresivitu mezi dětmi i dospělými, zhoršující se společenskou atmosféru, nárůst konfliktů v rodině i ve škole, ztrátu tradičních hodnot, mizící toleranci k názorovým odlišnostem, šíření nedůvěry.

Rodiče nemají jednoduchou pozici. Na jedné straně stojí výzvy k výchově osobnostně sebevědomého jedince, na straně druhé působí vliv sociálních sítí, které negativně ovlivňují vzory předkládané rodinnou výchovu. Stoupá pocit ohrožení nejen sebe sama, ale je ohrožen i pocit odpovědnosti za děti přivedené na tento svět. Někteří rodiče prošli direktivní výchovou a touží dítěti dopřát to, co sami nemohli mít. Z dětství si pamatují zákazy a příkazy a cítí, že takto své dítě vychovávat nechťejí. Jiní už zažili vlnu tolerantnější výchovy a rádi by na tento styl navázali, volí obvykle ještě tolerantnější přístup, což je právě příčinou častého výchovného „neúspěchu“ – panovačných projevů jejich dítěte doma a následně i v mateřské a základní škole. Navíc zde působí již zmíněný vliv dalších společenských faktorů, který je natolik silný, že se tento výchovný styl vymyká kontrole.

V tlaku společenských souvislostí (pandemie vážné nemoci, válečný konflikt a příliv imigrantů, zhoršené ekonomické, sociální, ale i klimatické podmínky) mnoho rodičů volí výchovný extrém, a to naprostou liberalitu, odstraňují dítěti nejruznější překážky, aby dítě nemělo omezení a bylo „šťastné“. Tento úhel pohledu však dítěti štěstí nepřináší, nepřináší ani dobré výchovné výsledky. Abychom mohli cítit štěstí a radost, je zcela nezbytné pocítit i protipól těchto emocí, mít prožitky různého druhu, abychom si pak mohli vážit těch pozitivních.

Kniha se snaží na fenomén panovačných dětí nahlížet nejen v kontextu výchovných přístupů, ale i z pohledu možného řešení, prevence. Ukazuje směr, jímž se rodiče, kteří se rozhodnou svému dítěti poskytnout určité hranice pro jeho vlastní pocit bezpečí, mohou vydat. Pomalu a postupně.

Naprostá většina rodičů si přeje, aby jeho dítě bylo šťastné, aby uspělo v dnešním světě mnoha náročných požadavků, aby se dokázalo v tvrdé konkurenci prosadit. Každý rodič má svůj specifický výchovný styl, který vychází z jeho vlastních zkušeností, osobnostních rysů, spokojenosti s tím,

čeho sám jako rodič dosáhl. Každý má jinou míru tolerance, schopnost vnímat odlišnosti, jinou míru trpělivosti a schopnost poskytnout svému dítěti přiměřenou míru svobody i omezení.

Každý dospělý prošel nějakým vývojem, každý má řadu vzpomínek na výchovné postupy svých rodičů, pamatuje si momenty, které ho v průběhu výchovy ovlivnily. Někteří si vybavují překážky, které se v jednom okamžiku zdály být nesmyslné a kvůli nimž cítili nespravedlnost, možná i zlost, ale zpracovali tyto pocity a vytěžili ze situací pro svůj další rozvoj maximum, třeba se i časem ukázalo, jak důležitá ta překážka byla. Jiní si pamatují, jak naprosto nesmyslným zbrzděním jejich rozletu daná překážka byla a že představovala jen pokus dospělého o demonstraci moci a síly, protože jinak to dotyčný neuměl. Různé faktory, jak se snažíme v této knize ukázat, ovlivňují, zda z dítěte vychováme osobnost zdravě sebevědomou, uzavřenou, anebo panovačnou.

Knih, která se vám dostává do rukou, se snaží vysvětlit charakteristiky panovačných dětí včetně toho, jaké faktory se na vzniku panovačnosti podílejí. Zároveň se snaží poukázat i na případy, kdy se dítě panovačně chová, ale tyto projevy jsou součástí obrazu konkrétní diagnózy, která dítě ovlivňuje primárně. Nejde o to, abychom v takovém případě známky panovačného chování tolerovali, ale je nutné od sebe odlišit vlastnosti osobnosti, důsledky výchovného stylu a faktory zdravotního stavu. Porozumění příčinám vzniku panovačnosti u konkrétního dítěte nám pomůže cíleně nasměrovat naši pomoc, ať už z pozice rodiče, učitele, či dalších dospělých, s nimiž toto dítě přichází do styku.

Text se kromě popisu charakteristických projevů a základních příčin vzniku panovačnosti zaměřuje na význam různých komunikačních strategií (v rodině i ve škole), nabízí také techniky k rozvoji zdravé reflexe, porozumění emocím a získání konkrétních emočních prožitků (také v rodině i ve škole). Důležitou částí textu určeného pro rodiče je i ukázka práce s třídním kolektivem a možnosti výchovného působení na panovačné dítě ve škole, neboť klíčovým faktorem při výchově panovačného jedince je zejména spolupráce obou výchovných prostředí, vzájemný souhlasný postup, porozumění obou výchovných prostředí navzájem.

Zveme vás tedy – rodiče s dětmi, prarodiče, příbuzné, ale i další dospělí, s nimiž se dítě během svého vývoje setkává – k pročtení jednotlivých kapitol, k zamyšlení nad vaším dítětem a vašimi výchovnými přístupy. Pojďme společně hledat cesty, jak dětem pomoci zdravě se prosadit, uplatnit jejich schopnosti, nadání a talent, případně jak se vyrovnat s tím, když se dítě z různých důvodů začne panovačně projevovat, má záchvaty vzteku nebo není ochotné se přizpůsobit nastaveným pravidlům.

Věříme, že nabídnuté hry a techniky rodičům při jejich nesnadné cestě pomohou, ukážou jim důležitost výchovných hranic, význam režimu v životě dítěte, ale i potřebu porozumění pro jeho emoce.

Navazujeme pojetím této publikace na významné práce předních dětských psychologů, zejména Jiřiny Prekopové a Zdeňka Matějčka, s přihlédnutím k aktuálním trendům, požadavkům moderní digitální společnosti i obtížím, které z proměny společenských paradigmat vyplývají.

1 Charakteristika panovačného dítěte a jeho projevy v rodině a škole

Jak je již uvedeno v úvodu a s plným respektem k vynikající práci Jiřiny Prekopové a jejímu pojetí panovačného dítěte, považujeme za důležité se na definici panovačného dítěte podívat znovu, podrobněji a optikou kontextu společenských proměn, které spoluvytvářejí rámec pro dobré porozumění aktuální problematice panovačných dětí. Publikace, v níž Jiřina Prekopová věnuje pozornost klasifikaci panovačných dětí, prvně vyšla v roce 1993, tedy před 30 lety. Představuje v ní koncept pevného objetí, který nabízí jako jednu z možností, jak terapeuticky pracovat s panovačným dítětem. Její pojetí je však v praxi často zaměňováno za jiné terapeutické postupy využívající také „pevné objetí“, původní koncept je pak řadou odborníků přeformulován, jinak uchopen, což mezi rodiči může vést k nevhodným výchovným postupům. Se záměnou konceptů se můžeme setkat i u odborné veřejnosti.

Ve vši úctě k této vynikající psycholožce zároveň cítíme jako nezbytné zvážit i další faktory, které dnes s panovačností mohou souviset, s nimiž se v rámci společenských proměn setkáváme a na které chceme v publikaci upozornit – jde o nárůst počtu dětí s poruchou autistického spektra, s poruchou attachmentu, s ADHD, dále je nutné zvážit výraznější vliv nových výchovných stylů a kultur související s migrací populace apod. To vše vytváří nový rámec jak pro pochopení narůstajícího fenoménu panovačnosti v dětské populaci, tak i pro porozumění výchovným přístupům, které je vhodné v rodinné výchově i při vzdělávání ve školách využívat.

Panovačnost je nejčastěji chápána jako osobnostní rys, který se projevuje autoritářstvím, sebestředností, nadřazeností. Vyznačuje se tendencí ovládat druhé, rozhodovat za ně, vládnout jim (řídit, dirigovat). Typickým projevem panovačnosti je demonstrování potřeby mít vše pod kontrolou (o všem vědět, cítit poslušnost druhých). Charakteristické je také manipulování okolím, které je nezbytné k dosažení naplánovaného scénáře.

Tento osobnostní rys nacházíme často u výrazněji vyhraněného cholerického temperamentu, řadu projevů můžeme přičítat také konkrétnímu

způsobu výchovného působení, vlivům působícím na utváření charakterových vlastností. S rysy panovačnosti se můžeme setkat i u nadaných jedinců (zvláště u těch, kteří mají slabší sociální dovednosti) či v rámci sekundárních projevů zdravotních obtíží (blíže kap. 4).

Podle Prekopové (např. 2007, 2014) je panovačnost velmi podobná narcismu. Vyznačuje se podle její definice „pocitem nadměrného sebevědomí, pocitem jedinečnosti, fantaziemi o neomezeném úspěchu, moci, soustředěním se výhradně na svou osobu a chladnou lhostejností vůči druhým“.

Oproti narcismu však podle této autorky vzniká panovačnost tehdy, když „dítě pociťuje pouze nepatrný odpor ze strany rodičů, a tím nad nimi získává převahu. Hlavním odlišným znakem je nutkavá závislost na panování“ (Prekopová, 2014).

Pro snadnější rozpoznání panovačných dětí Prekopová (2007) vytvořila stručný přehled hlavních diagnostických kritérií. Patří mezi ně:

- stálá obrana vůči požadavkům zvenčí a přizpůsobení se jim;
- návykové a nekompromisní trvání na sebepotvrzení a vykonávání moci nad druhými;
- přehnané vědomí jedinečnosti;
- chybějící citlivost vůči druhým lidem, bezohlednost;
- neklid dítěte způsobený trvalým zajišťováním moci, podrážděné reakce na výzvy a nízká frustrační tolerance;
- nemožnost prohry dítěte, silně agresivní reakce na neúspěchy, vztek, přesouvání viny na druhé, ignorování druhých apod.;
- příznaky chorobného procesu jako chybějící období vytváření identity, chybějící období vzdoru, opožděné vytváření vědomí identity „já“ či neexistující závislost na obvyklých orálních náhradních uspokojeních a na náhradních objektech, z nichž se u dítěte musí vyskytovat alespoň dva.

Mezi další příznaky panovačnosti lze pak řadit návykové trvání na vlastních pravidlech, omezení panovačnosti na určitá teritoria, omezení dlouhodobého a vřelého vztahu dítěte vůči rodičům a přátelům, řeč jakožto nástroj ovládání ostatních ve formě vyptávání, nucení k určitým odpovědím a upřednostňování her a jednání s předvídatelnými schématy (Prekopová, 2007).

Za panovačné bývá považováno i takové dítě, které se snaží uplatnit moc, aniž by si nejprve získalo respekt ostatních. Problém obvykle není v tom, že by dítě bylo dominantní, ale v tom, že je vnímáno jako překračující svůj vnímaný status (Prekopová, 2014).

Některé uvedené znaky lze podle našeho názoru s ohledem na vývojové zákonitosti (zejména v oblasti morálního vývoje a vývoje stadií myšlení –

tedy logickou absenci abstraktního myšlení) považovat v raném dětském věku za poněkud diskutabilní. Konkrétně máme na mysli „nutkavou závislost na panování“ a „přehnané vědomí jedinečnosti“; jako stejně složitou kategorii vnímám i chybějící citlivost vůči druhým lidem. Nicméně je klasifikace této autorky jedinečná a je nutné její snahu jednoznačně ocenit, neboť do té doby se podobnému tématu nikdo v domácí literatuře nevěnoval.

V rámci podrobného vymezení panovačného dítěte Prekopovou (2007) je nutné mít na paměti, že i když panovačnost nejčastěji chápeme jako specifický osobnostní rys, nelze jej přiměřeně objektivně posuzovat, neboť laické hodnocení této vlastnosti podléhá velmi výrazně filtrování přes naše vlastní osobnostní nastavení. To nám ostatně ukazují i názory vybraných odborníků, jejichž pohledem uzavíráme celé naše pojetí této problematiky.

Obdobné obtíže máme i s definováním dalších osobnostních rysů, např. neprůbojnosti, plachosti, kterým jsme se blíže věnovali v knize *Výchova neprůbojných a uzavřených dětí*. Je proto nanejvýš důležité být při hodnocení panovačnosti dítěte opatrní. S ohledem na vývoj a pestrost výchovných přístupů, s nimiž se setkáváme v souvislosti se společenským vývojem, globalizací a migrací i vzrůstající tolerancí k etnickým a kulturním odlišnostem, je důležité vymezení panovačnosti věnovat znovu pozornost.

Zároveň je nezbytné si uvědomit, že některé druhy chování v dětském věku nemusí být projevem osobnostního rysu, ale nezralosti nervového systému, tj. projevem vývojovým. Může se jednat i o reakci na nějakou nestandardní (i výchovnou) situaci, s níž se dítě setkává – např. na specifické projevy jiných lidí. Panovačnost také může být projevem konkrétních diagnóz, jimž věnujeme kap. 4.

Zásadními kritérii při posuzování panovačnosti by měly být dlouhodobost a intenzita sebeprosazujících se projevů a v jejich důsledku vznikající konflikty v různých sociálních prostředích.

Důležité je rovněž mít na mysli kulturní rámec a obvyklý styl výchovy. V prostředí autoritářské výchovy bude běžná vývojová dominance dítěte vnímaná jako patologický projev, zatímco ve výchově liberální bude chování dítěte vnímáno jako pozitivní projev zdravé osobnosti a zdravého vývoje.

Je důležité si v tomto kontextu uvědomit (možná i připustit si), že dospělí za panovačnost často považují výraznější dominanci osobnostně silného dítěte, které ví, co chce, má jasné zájmy a jde za nimi. Dítěte, které má pevnou vůli a pevné názory na to, jak by se věci měly dělat, a nemá problémy vymezit se vůči něčemu skutečně špatnému. Tomuto

pojetí odpovídají nejen uvedené názory odborníků, ale i výsledky rozsáhlého šetření mezi pedagogickými pracovníky, které probíhalo v období 2022–2023 (blíže kap. 7). Z tohoto šetření vyplývá, že třetina všech oslovených pedagogických pracovníků (napříč celou Českou republikou) se s panovačným dítětem nikdy nesetkala. Dvě třetiny, které udávají, že takové dítě během své praxe zažily, mají značný rozptýl v popisu projevů panovačného dítěte. Považujeme tedy za důležité věnovat se podrobnějšímu popisu osobnosti panovačného dítěte, jeho typickým vlastnostem a projevům, a to na úrovni domácího i školního prostředí, a vymezit tak vlastní pojetí panovačného dítěte.

Pokud bychom navázali na výčet projevů od Prekopové, pak bychom jako kritérium panovačnosti mohli již od nejútlejšího věku zvažovat následující:

- neustálý odpor a obrana vůči výchovným požadavkům různých vychovatelů;
- nekompromisní trvání na neustálém sebepotvrzení (permanentní důraz na „já chci“);
- opakovaná tendence k ovládání druhých – rozkazovačnost, agresivita, silné emoční rozlady při nevyhovění požadavku dítěte;
- nízká frustrační tolerance při výchovném tlaku na omezení, při prohře, neúspěchu – agresivita, ignorování, s postupným vývojem dítěte pak zaznamenáváme i další projevy jako přesouvání viny na druhé, vědomé lhaní, manipulace.

Častým synonymem panovačnosti bývá dominantní sebeprosazování na úkor druhých.

Velmi důležité je v tomto kontextu odlišit od sebe projevy panovačnosti a projevy období vzdoru, které k vývoji osobnosti dítěte patří. Období vzdoru lze považovat za vývojově standardní projev, který ale svým charakterem klade vysoké nároky na adekvátní a vhodné výchovné postupy. S prvním obdobím vzdoru se setkáváme nejčastěji v rozmezí druhého až třetího roku dítěte. V tomto věku si podle řady psychologických teorií prochází dítě obdobím autonomie, kdy si začíná uvědomovat vlastní „já“. Právě toto uvědomění si sebe sama vede k výchovným střetům a je zcela zásadní, jaké výchovné prostředky rodiče pro zvládnutí prvního období vzdoru použijí. Nevhodné výchovné styly a reakce rodičů v období vzdoru mohou bohužel záchvaty vzteku a panovačnosti dítěte zafixovat a pro dítě se volba podobného chování stane životní strategií při dosahování vlastních cílů. Při vhodném výchovném působení projevy vzdoru postupně ustupují.

Zajímavé je, že u dětí, u kterých rodiče popírají, že by procházely obdobím vzdoru, se následně ukazuje, že buď jejich období vzdoru plynule přešlo do projevů panovačnosti, nebo rodiče od narození dětí vyhověli každé jejich potřebě, tedy se s nimi „nedostali do konfliktu“. K problémům dochází až po nástupu do mateřské a základní školy, kde se dítě prvně setkává s omezením.

Je tedy důležité, aby rodiče projevy vzdoru v raném období chápali sice jako vývojově přiměřené, ale zároveň aby se vůči takovému chování dítěte vymezili klidně a srozumitelně hned v prvních chvílích. Možná rodiče uvítají pár rad pro toto období – viz odborné okénko k zamyšlení níže. Poté se vrátíme k našemu tématu panovačné dítě.

Odborné okénko – Výchova v období vzdoru

V období vzdoru je důležité:

- Nereagovat na záchvat dítěte z pozice silnějšího – nekřičíme, nevyhrožujeme. Konflikt se může pak stupňovat. Důležité je zachovat chladnou hlavu.
- Položit si otázku – jak můžeme dítěti pomoci?
- Neustupovat. Dítě hranice potřebuje, i když se mu zrovna nelíbí. Můžeme ale následně v klidu doma zapřemýšlet, zda náš požadavek byl dítěti srozumitelný, zda opravdu slouží k jeho ochraně, nebo k našemu pohodlí. Nikdy není dobré hranice měnit během konfliktu, můžeme s nimi ale průběžně pracovat. Jak dítě stárne, přebírá postupně odpovědnost, je samostatnější, mění se přirozeně i výchovné hranice.
- Nedělat výjimky – tedy ještě dnes to uděláme jinak, ale příště už budeš muset poslechnout.
- Nepřehlížet vyhocenou situaci – není ideální dělat, že problémové chování nevidíme. K dítěti ale mluvíme klidně, stručně a za sebe. Zkrátka to znamená, že nevyhrožujeme dítěti, že prodavačka nám příště nic neprodá nebo že řidič autobusu nás vykáže z dopravy. Dítěti říkáme, že nám tento projev vadí. Prokládáme fyzickým kontaktem, dotykem.
- Projevit empatii ke vzteku dítěte – i při záchvatu dítěte můžeme jednoduše projevit, že chápeme, že ho to nazlobilo, ale že dítěti nevyhovíme (uvažujeme zde o situaci typu: nekoupení hračky, jiná barva hrnečku, při návštěvě v zoo schované zvířátko v kotci apod.).
- Ujistit dítě, že ho máme rádi.
- Zeptat se ho na jiná řešení, než je pláč a křik.
- Předcházet konfliktům – pokud to situace umožňuje, zařídme, aby konflikt nenastal. Např. u volby barvy hrnečku lze předem obsluhu požádat o konkrétní barvu. Dítě tak dostává zpětnou vazbu, že mu nasloucháme,

ale zároveň vidí, že křikem ničeho nedosáhlo, naopak v klidné situaci je „problém“ řešitelný.

Někteří rodiče si při vymezování hranic myslí, že je vhodné, aby odpor dítěte a jeho „nesmyslný“ požadavek (např. výše zmíněná barva hrnečku) zlomili, a trvají neústupně na svém i příště. Tím nepracují se zdravě nastavenými hranicemi a pravděpodobně dosáhnou dvou extrémů – dítě bude vzdorovat o to více, nebo ho „zlomí“ a dítě se bude bát projevovat přiměřeně svůj vlastní názor. Zároveň tito rodiče v dítěti podpoří vědomí, že jej nemají rádi, a dítě se zatvrdí.

Podobně lze řešit mnoho dalších situací. Zásadní je, zda výchovný styl uplatňovaný rodiči poskytuje dostatek pestrých výchovných prostředků k adekvátním reakcím na vzdor dítěte a zda v důsledku (např. nevhodným výchovným postupem) rodiče vznik panovačnosti sami nepodporují (blíže kap. 3).

Z hlediska vývoje panovačnosti lze souhlasit s Jiřinou Prekopovou, že kritickým úsekem pro vznik panovačnosti je období od pátého měsíce po narození dítěte. Dítě zkoumá okolní svět, ověřuje si dosah svých možností, zkušenost z manipulace s jednou věcí přenáší na věc jinou. Zároveň zakouší první hranice a omezení, první reakce dospělých na své pokusy. Od prvního roku začíná rozeznávat reakce rodičů na své aktivity, vidí radost rodiče, vidí úlek i rozzlobení. To představuje důležitý moment, který se v pozdějším věku promítá do pochopení oddělení vztahu mezi „ty“ a „já“. Při zdravě nastavovaných hranicích jsou tyto projevy dospělých pro dítě zásadní součástí sociální interakce.

Nastavení hranic vytváří pro dítě pocit bezpečí, a pokud dítě dostatek bezpečí necítí, snaží se tuto potřebu nějak kompenzovat, nejčastěji tak, že začíná ovládat okolní svět. Ke konfliktům dochází v okamžiku, kdy se rodiče dostanou na mez svých možností vyhovět dítěti (jsou vyčerpaní) nebo se dítě střetne s požadavky jiného výchovného prostředí, kde hranice existují. Tím, že dítěti možnost ovládat svět odebereme, dostává se dítě do silné dekompenzace (tzn. že zažívá pocit akutního selhání fungujících mechanismů), ztrácí jistotu, cítí se velmi ohrožené. Toto ohrožení spouští výrazné obranné mechanismy, mobilizují se síly na zajištění bezpečí, dochází k volbě nových prostředků k zajištění pocitu bezpečí a jedním z nich je nejčastěji agresivita. V okamžiku, kdy tento nový mechanismus vede k získání původní kontroly nad okolím, dítě vítězí a první projevy panovačnosti se tak výrazně upevňují.

1.1 Projevy panovačnosti v rodině

V rodině se s panovačnými projevy dítěte setkávají rodiče jako první. Velmi důležité je, nakolik v rodině funguje proces zdravé reflexe a sebereflexe, nakolik jsou rodiče zdatnými pozorovateli více či méně ovlivnění subjektivními faktory, které mohou ztížit včasné rozpoznání panovačnosti (blíže kap. 5).

Mezi počáteční projevy patří vynucování si pozornosti a přítomnosti rodičů dle chuti dítěte, dále pak sebeprosazování u jídla, při oblékání, při hře, v obchodě. Postupně se panovačné projevy, pokud nejsou včas výchovně řešeny, rozšiřují i na další oblasti rodinného života – návštěvy, sportovní a kulturní aktivity, setkání s přáteli/rodinou, plnění školních povinností.

Příklady z praxe

„Holčička na pískovišti určuje, co kdo bude dělat, kdo jí má co půjčit. Rodiče přihlíží a chrání ji, aby jí nikdo nehodil písek do vlasů nebo se jí nedotkl. V ten okamžik okřikují všechny ostatní. Chování své dcery vůči ostatním přehlízejí nebo argumentují, že je to přece dítě...“

„Ještě jako učitelka nepracuji, pracuji v obchodě a doplňuji si vzdělání. Vidím v obchodě různé reakce dětí i různé reakce rodičů. Některé děti, když nedostanou, co chtějí, si lehnou na zem, kopou nohama, křičí, dokud to nedostanou – někteří rodiče jim to bohužel koupí. Vidím ale i jiné reakce rodičů – snahu vysvětlit to dítěti, jasné odmítnutí, že nejde mít vše, že se to koupí příště. Je i řada rodičů a dětí, kteří celou situaci vyřeší naprosto v klidu.“

„Byla jsem svědkem situace na hřišti, kdy maminka řekla dítěti, aby půjčilo bábovičku druhému dítěti. Dítě nechtělo, matka opakovaně prosila, vysvětlovala, proč je hezké něco někomu půjčit. Dítě bylo zatvrzelé. Matka byla neúspěšná, nepodařilo se jí situaci vyřešit.“

1.2 Projevy panovačnosti v mateřské škole

Mezi typické projevy panovačných dětí v mateřské škole patří to, že určují, s jakou hračkou si kdo bude hrát, s kým si ostatní děti budou hrát, velmi často si vynucují pozornost, a to i fyzicky. Když není podle nich, vyvíjejí agresivitu nejen vůči dětem, ale i vůči materiálnímu vybavení – kopou do židliček, hází hračkami nebo je rozbíjejí, trhají pracovní listy. Vůči dospělým se chovají zpupně a uraženě.

Panovačné děti nebývají ostatními dětmi oblíbené. Řada dětí (zvláště těch tichých) se svých panovačných vrstevníků bojí, úzkostnější děti odmítají do mateřské školy dokonce chodit, někdy u nich můžeme zaznamenat i projevy psychosomatických obtíží.

Je velmi důležité, aby učitelé v mateřské škole panovačné chování dítěte nebrali na lehkou váhu a vedli děti k dodržování srozumitelně nastavených hranic. Bohužel často ze strany pedagogů mateřských škol slýchávám stesky, že rodiče takových dětí obtížně spolupracují, argumentují silnou osobností dítěte, nutností nechat mu dostatečný prostor pro vyjádření.

Odborné okénko

Zde bych moc ráda požádala všechny rodiče, kteří mají podobný názor, aby se zamysleli nad tím, že i ostatní děti potřebují pro svůj rozvoj prostor a že zasahování do prostoru druhých jen proto, abych mohl růst bez omezení, není zdravé pro vývoj žádného jedince. Respekt k základním hranicím nikomu neublíží, je důležitou součástí budování prosociálních dovedností a v budoucnu umožní jejich dítěti, aby se dobře začlenilo do sociální skupiny, aby v ní dokázalo kooperovat a cítilo se šťastné.

Příklady z praxe

„Měli jsme ve školce holčičku, pořád se urážela, vynucovala si hračky a pracovní pomůcky ostatních. Když nebylo po jejím, odmítala jíst, držela hladovku celý den.“

„Holčička v mé třídě má velmi panovačnou povahu – když se jí něco nelíbí, začne se vztekat, dupat nohama, nahlas křičí.“

1.3 Projevy panovačnosti v základní škole

Projevy panovačnosti ve škole mají dvě roviny. Zatímco u dětí předškolního věku je panovačnost častěji projevována vůči vrstevníkům, u dětí základní školy se začíná projevovat i vůči dospělým – tedy učitelům a dalším nepedagogickým pracovníkům (školník, kuchařky, uklízečka).

Panovačné děti narušují svým chováním celkovou atmosféru v třídní skupině, nemají příliš kamarádů. To může sekundárně vést k tomu, že upoutávají nevhodně pozornost i mimo situace, kdy se díky panovačným vlastnostem ujímají dominantního postavení.

V praxi se také můžeme setkat s tím, že i když si okolí myslí, že tyto děti šikanují své okolí (mám nyní na mysli šikanu jako rizikový jev), mohou

být šikanované ony. Sociálně zdatní spolužáci brzy „vytipují“ spouštěče, faktory, které panovačnost spolehlivě vyvolají, a vyprovokují tak různé situace, v nichž panovačný spolužák opakovaně selhává.

Některé panovačné děti prosazují své názory a záměry i vůči učitelům. Diskutují s nimi o zadání, znevažují kompetence učitele, odmítají reagovat na jakékoliv snahy učitele, dokud není po jejich. Často své požadavky formulují slovy: „Já ale chci, aby...“, „Tohle dělat nebudu, to mě nebaví“, „S tímhle spolužákem nebudu spolupracovat“, „Takhle nám to nevysvětluje, nejsme malé děti“.

S projevy panovačnosti se můžeme ve školním prostředí setkat také u dětí s mimořádným nadáním.

Příklady z praxe

„Ano, setkala jsem se panovačným dítětem, ale nepojmenovávám je tak. Šlo o chlapce, byl vychováván jako budoucí ředitel firmy, rodiče to veřejně přiznávali, že bude nástupcem otce, musí tedy mít vůdčí vlastnosti.“

„Měla jsem na táboře sedmiletou panovačnou holčičku z bohaté rodiny, kterou tam rodiče uklidili. Jedináčka! Dirigovala všechny.“

„Pracuji na druhém stupni a tam už moc panovačných dětí není.“

„Máme panovačného chlapce ve třídě, podle ergoterapeutky, která s ním pracuje, je také panovačný. Maminku vnímáme jako manipulátorku. Nastavili jsme hned od začátku pravidla, z nichž neuhýbáme. Při záchvatech vzteku následujících po situaci, kdy nikdo nevyslyší příkazy dítěte, se dítě překlopí do lítosti. Snažíme se s ním mluvit, posilovat situace, které se výchovně daří, v nichž chlapec pravidla dodržuje.“

„Mám dlouhodobou zkušenost s panovačným dítětem. První reakce na nepřijetí jeho názoru byly vždy velmi bouřlivé, vždy vyvolal hysterický záchvat, dítě odmítalo dělat cokoli jiného, křičelo, plakalo, ničilo věci kolem sebe. Zvolili jsme vlídnou, ale stručnou komunikaci, neustoupili jsme z požadavku. V delším časovém úseku se podařilo (stále stejným způsobem) dosáhnout toho, že dítě požadavek přijalo. Přetrvávají drobné slovní komentáře – nechce se mi to dělat, příště to stejně dělat nebudu...“

„Žákyně primy osmiletého gymnázia je ve všem bezmezně podporovaná rodiči – ti jí plní každé přání. Pokud se žákyni něco nedaří, vše za ni řeší – např. nezvládala pobyt na adaptačním kurzu, přijeli pro ni, křičela na ně do telefonu. Pobyt v kolektivu komentuje se slovy: „Na tohle nemám, tady nebudu, s těmahle blbama se přece nebudu kamarádit...“ Ostatním vše zošklivuje právě těmi negativními komentáři. Současně je zřejmé, že má extrémně vysoké